

حج در دوره پهلوی

تألیف

علی اکبر زاور

مؤسسۀ انتشارات امیر کبیر

تهران، ۱۳۹۷

- عنوان و نام پدیدآور : زاور، علی‌اکبر، ۱۳۴۸ -
- مشخصات نشر : حج در دوره پهلوی / تالیف علی‌اکبر زاور.
- مشخصات ظاهری : تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۷ .
- وضعیت فهرست نویسی : ۲۴۵ ص.
- موضوع : وضعیت نویسی : فیبا
- موضوع : حج -- تاریخ -- ۱۳۰۴ - ۱۳۵۷
- موضوع : Hajj -- History 1925 - 1978*
- موضوع : ایران -- روابط خارجی -- عربستان
- موضوع : Iran -- Foreign relations -- Arabian Peninsula
- موضوع : عربستان -- روابط خارجی -- ایران
- موضوع : Arabian Peninsula -- Foreign relations -- Iran
- موضوع : ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۳۰۴ - ۱۳۵۷
- موضوع : Iran -- History -- Pahlavi, 1925 - 1978
- رده بندی کنگره : ۱۳۹۷/۱۶۶/ز/۱۸۸/ABP
- رده بندی دیوبی : ۲۹۷/۳۵۷
- شماره کتابشناسی ملی : ۵۴۴۴۹۴۷

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۹۷۰-۲

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵۴۱۹۱

حج در دوره پهلوی

© حق چاپ: ۱۳۹۷، مؤسسه انتشارات امیرکبیر

نوبت چاپ: اول

مؤلف: علی‌اکبر زاور

طراح جلد: سعید سلیمانی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی: چاپ روز

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۳۱۰۰۰ ریال

تلفن مرکز فروش: ۰۲۱-۶۱۲۸

فروش اینترنتی: www.amirkabir.net

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویس، ذخیره کامپیوتري، اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیوه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

تقدیم به آنان که در زندگی راهنماییم بودند.

فهرست

۱۱	مقدمه
۱۵	بخش اول: حج در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ش.).
۱۹	فصل اول: حج در آیینه روابط دیپلماتیک ایران و عربستان در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ش.).
۱۹	جغرافیای سیاسی شبۀ جزیره عربستان.
۲۱	تفاوت‌ها و شباهت‌های ساختاری ایران و عربستان.
۲۲	نفوذ منطقه‌ای و جهانی.
۲۳	فروپاشی حکومت هاشمیان.
۲۴	آغاز سلطه آل سعود.
۲۴	رضاخان - ابن‌سعود، شباهت‌ها و چالش‌ها
۲۷	تخريب بقيع و سایر اماكن مقدسه حجاز
۲۸	وصول خبر تخریب‌ها و آغاز اعتراضات.
۳۱	اعزام هیئت بازرگانی به حجاز.
۳۲	بازگشت جلال‌السلطنه و ادامه بازرگانی توسط عین‌الملک.
۳۴	تفاوت در گزارش‌ها
۳۶	طرح تشکیل کمیسیون دفاع از حرمین شریفین آیت‌الله مدرس
۳۷	اختلاف نظر در نوع برخورد با آل سعود.
۳۹	ایجاد مناسبات سیاسی با آل سعود و باز شدن راه حج.
۴۵	فصل دوم: بررسی روند حج‌گزاری ایرانیان در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ش.).
۴۷	مسیرهای حج‌گزاری.
۴۸	مسیر دریایی خلیج فارس به جده.
۵۱	مسیر دریایی استانبول به جده.
۵۲	مسیر زمینی جبل یا بین‌النهرین.
۵۳	دشواری سفر با کشتی.
۵۶	قرنطینه‌ها
۵۶	قرنطینه قمران.

۵۸.....	قرنطینه جده
۵۹.....	احرام بر روی کشتی
۵۹.....	گمرک جده
۶۰.....	مالیات راه و تذکرہ
۶۲.....	اداره امور حجاج (امیرالحجاج)
۶۳.....	اقامت و زیارت در سرزمین حجاز
۶۶.....	نیم نگاهی به شرایط عبادت و زیارت حجاج در دوره ترکان عثمانی
۷۰.....	عبادت و زیارت در دوره هاشمیان (شرایطی ایده‌آل برای شیعیان)
۷۸.....	بریایی مراسم سوگواری شهدای کربلا توسط شریف در مدینه‌النبی
۷۸.....	سلطه آل سعود (شرایط نامساعد)
۸۵.....	بحران اقتصادی در منطقه و تأثیر آن بر حج گزاری
۸۶.....	آمار حجاج ایرانی
۸۹.....	بخش دوم: حج در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ ش.)
۹۳.....	فصل اول: حج در آئینه روابط دیپلماتیک ایران و عربستان در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ ش.)
۹۴.....	مرحله اول: روابط ایران و عربستان، بین سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۳۲ ش.
۹۴.....	دوره اول: حد فاصل سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۳۳ ش. (مشکلات حجاج)
۹۵.....	دوره دوم: اعدام ابوطالب یزدی ۱۳۲۳ - ۱۳۲۷ ش. (قطع روابط)
۱۰۶.....	دوره سوم: ازسرگیری روابط ۱۳۳۲ - ۱۳۳۳ ش.
۱۰۸.....	مرحله دوم: روابط ایران و عربستان حد فاصل سال‌های ۱۳۳۲ - ۱۳۵۷ ش.
۱۰۸.....	دوره اول: دوره دوستی، حد فاصل سال‌های ۱۳۳۲ - ۱۳۴۳ ش.
۱۱۱.....	دوره دوم: رشد همکاری‌ها و مقابله با ناسیونالیسم افراطی عربی (ناصریسم) ۱۳۴۳ - ۱۳۵۴ ش.
۱۱۵.....	دوره سوم: افزایش درآمدهای نفتی و رشد همکاری‌ها، حد فاصل سال‌های ۱۳۵۴ - ۱۳۵۷ ش.
۱۱۹.....	فصل دوم: بررسی روند حج گزاری ایرانیان در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ ش.)
۱۲۰.....	مرحله اول: حج گزاری در حد فاصل سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۳۳ ش. (شرایط نامناسب)
۱۲۰.....	شرایط نامناسب ناشی از جنگ جهانی دوم برای حجاج
۱۲۱.....	اعلام ناتوانی دولت عربستان در پاسخ‌گویی به نیازهای حجاج
۱۲۲.....	سفر پرمخاطره (حج سال ۱۳۲۲ ش.)
۱۲۳.....	گردن زدن ابوطالب یزدی در مسجدالحرام
۱۲۵.....	مرحله دوم: حج گزاری در حد فاصل سال‌های ۱۳۲۷ - ۱۳۵۰ ش. (ساماندهی)
۱۲۵.....	بازگشایی راه حج پس از پنج سال ممنوعیت
۱۲۶.....	دوراندیشی هژیر و انتصاب صدرالاشرف به عنوان امیرالحجاج
۱۲۷.....	رفتارهای عوامانه برخی از شیعیان و برخوردهای متصبانه سلفی‌ها
۱۲۹.....	نگاه مثبت ابن‌سعود به حضور حجاج ایرانی
۱۳۰.....	خدوداری شرکت‌های حمل و نقل ایرانی از پرداخت مالیات حج
۱۳۳.....	اراده دولت در ضابطه‌مند نمودن حج گزاری
۱۳۴.....	تشکیل کمیسیون تخصصی حج در وزارت امور خارجه

ممنوعیت تشرف به حج از راههای زمینی.....	۱۳۵
رقابت بین شرکت‌های هواپیمایی خارجی و داخلی.....	۱۳۷
مانع از خدمت‌رسانی خطوط خارجی.....	۱۳۷
شکایات حجاج از قیمت بلیت شرکت هواپیمایی ایران.....	۱۳۸
دربافت باح (مالیات حج) در تهران.....	۱۴۳
مشکلی به نام ارز.....	۱۴۳
تأثیر ممنوعیت راههای زمینی در کاهش آمار حجاج.....	۱۴۴
کارشنکنی فرودگاه بغداد و ایجاد اختلال در برنامه‌های هواپیمایی ایران.....	۱۴۶
افتتاح رادیو حجaz توسط امیرالحجاج ایران.....	۱۴۶
بازگشایی راههای زمینی و دریایی.....	۱۴۷
مشکلی به نام گذرنامه حج.....	۱۴۸
تصویب آینن نامه امور حج توسط هیئت وزیران (۱۳۳۳/۱/۲۸).....	۱۵۰
ممنوعیت مجدد راههای زمینی و دریایی.....	۱۵۳
تصویب مقررات مربوط به حج (۱۳۳۸/۱۳۳۸ ش.).	۱۵۴
لزوم و یا عدم لزوم منصب امیرالحجاج.....	۱۵۸
انتقال کمیسیون‌های حج از وزارت امور خارجه به وزارت کشور.....	۱۵۹
تصویب‌نامه امور حج مصوب ۱۳۳۹/۱۲/۲۴ ش. هیئت وزیران.....	۱۶۰
ممنوعیت استعمال حجاج ایرانی به امور تجارت و بازارگانی.....	۱۶۰
بهبود پوشش حجاج برای حفظ شئون کشور.....	۱۶۱
دائمی شدن کمیسیون‌های حج.....	۱۶۲
تصویب‌نامه هیئت وزیران در مورد افزایش عده اعضای کمیسیون حج.....	۱۶۵
مخالفت با محدودیت‌ها و تمایل به حج آزاد.....	۱۶۵
آمار حجاج.....	۱۶۶
آشیانه حجاج و تشریفات اولین اعزام.....	۱۶۷
امکان تشرف با گذرنامه عادی و آزادی در انتخاب کاروان.....	۱۶۹
نابسامانی امور حج و سرگردانی متقاضیان.....	۱۷۰
مرحله سوم: حد فاصل سال‌های ۱۳۵۱ - ۱۳۵۷ ش. (تمرکزگرایی).	۱۷۲
فرمان شاه مبنی بر تمرکز امور حج در سازمان اوقاف و تشکیل شورای عالی حج (۱۳۵۰ ش.).	۱۷۲
تکنوکراتی به نام منوچهر آزمون.....	۱۷۳
آغاز اصلاحات در روند حج گزاری.....	۱۷۷
نارضایتی‌ها و مخالفت‌ها.....	۱۸۱
تشکیل شورای عالی حج و شروع اصلاحات.....	۱۸۲
رو بهسوی تمرکزگرایی در حج ۱۳۵۱ ش.	۱۸۵
نظرات بر عملکرد و برخورد شدید با مخالفین.....	۱۸۸
موفقیت در اجرای برنامه‌ها در سایه مناسبات مثبت سیاسی.....	۱۸۹
تمرکزگرایی بیشتر و تشدید اعتراضات.....	۱۹۱

۱۹۴.....	سازمان اوقاف و مشکل پاسخ‌گویی در مقابل تمامی کمبودها و کاستی‌ها
۱۹۵.....	تداوی برنامه‌ها و چشم‌اندازهای روشن
۱۹۷.....	ورود آزمون به حوزه عمره و عتبات
۱۹۹.....	پایان دوره ریاست آزمون بر سازمان اوقاف
۲۰۱.....	ادامه برنامه‌های آزمون توسط جانشینان وی
۲۰۲.....	تأثیر رشد اقتصادی در افزایش آمار حجاج
۲۰۴.....	اهداف و انگیزه‌های حکومت از تمرکز و دولتی‌سازی حج
۲۰۶.....	نتیجه‌گیری
۲۱۱.....	منابع
۲۱۵.....	بخش سوم: آلبوم تصاویر

مقدمه

«وَأَذْنَ فِي النَّاسِ بِالْحَجَّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتَينَ مِنْ كُلِّ فَجَّ عَمِيقٍ. ثُمَّ لَيَقْضُوا تَفَثِّهُمْ وَلَيُوْفُوا أُنْدُورَهُمْ وَلَيَطْوُفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ.»^۱ (و در میان مردم انجام مناسک حج را صدا زن تا از هر سو مردم پیاده و سواره، از راه دور و نزدیک به سوی تو آیند. سپس مناسک حج را به انجام رسانند و به نذرهای خود وفا کرده و به طوف خانه عتیق بپردازنند.)

حج در لغت به معنای قصد آمده است، حج بیت الله الحرام یعنی قصد خانه خدا را داشتن برای انجام مناسک، و حاج به معنای کسی است که مقصد و مقصودش زیارت خانه خدا باشد. از آیات قرآن برمی‌آید که این خانه، خانه پربرکتی است و بناست که منشاً خیرات و برکاتی برای اهل توحید و عدل یعنی مسلمین باشد.^۲

حج ضمن اینکه عملی است عبادی، عملی است اجتماعی - اسلامی زیرا مسلمانان، با ملیت‌ها و رنگ‌ها و زبان‌های مختلف از سراسر این کره خاکی در یک جا جمع شده و همگی یک شعار سرداده و یک هدف را دنبال می‌کنند. بنابراین می‌توان حج را رستاخیز اسلامی نام نهاد؛ و یا به عبارتی دیگر یک کنگره بین‌المللی اسلامی و یا یک سمینار طبیعی بین‌المللی اسلامی نیز دانست. سمیناری که با همه سمینارهای بین‌المللی فرق دارد زیرا در آن همه آدم‌ها در هر سطحی و هر شغلی و هر نژادی و هر ملت و طبقه اجتماعی که هستند به آن دعوت می‌شوند.

این فرضیه واجب از مهم‌ترین ارکان دین اسلام تلقی می‌گردد، و در احادیث و روایات بر لزوم و وجوب آن بسیار تأکید شده است؛ امام باقر(ع) در خصوص اهمیت آن فرموده است: اسلام بر پنج پایه بنیان نهاده شده است:

۱. سوره حج، آیه ۲۷ و ۲۹.

۲. مطهری، حج، ص ۴۶.

«بُنْيَ الْإِسْلَامِ عَلَىٰ خَمْسَةِ أَشْيَاءٍ: عَلِيِّ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجَّ وَالْوَلَايَةِ.»^۱

بنابراین، آن کس که عمدًا حج نگزارد، رکنی از ارکان دین الهی خویش را نابود کرده و در نتیجه اسلام کامل را از بین برده است. حج حاوی اعمال و مناسکی است که عقل آدمی حکمت آن‌ها را درک نمی‌کند؛ مثل رمی جمرات، تکرار سعی میان صفا و مروه و هروله میان دو مناره؛ زیرا عقل در انجام اعمالی که فلسفه تشریع آن‌ها را درک می‌کند، به خصوص شرع را یاری نمی‌کند و فقط انسان را اجمالاً به اطاعت عقل حکمتش را درک نمی‌کند، به خصوص شرع را یاری نمی‌کند و فقط انسان را مجب رازآلودگی و امتنال فرامی‌خواند. این ناتوانی عقل از فهم فلسفه اعمال و اجزای مناسک حج موجب رازآلودگی آن گشته و در این میان هر کسی به فراخور حال و با توجه به حوزه تخصص و علایق شخصی به تبیین و راز و رمزگشایی از اسرار آن پرداخته است.

مرحوم علی شریعتی فهم فلسفه حج را در رابطه مستقیم با نوع انسان‌شناسی و فلسفه تاریخ فرد می‌دانست و معتقد بود هر کس با توجه به نوع جهان‌بینی‌اش فهم متفاوتی از فلسفه حج خواهد داشت.^۲

در روایات زیادی از معصومین بر موضوع اشاره بودن اعمال مناسک حج تأکید گردیده، به طور نمونه از امام علی(ع) روایت شده است: «جَعَلَهُ سُبْحَانَهُ عَلَامَةًٌ تَوَاضَعُهُمْ لِعَظَمَتِهِ وَادْعَاهُمْ لِعَزَّتِهِ».^۳ خداوند حج را نشانه قرار داد تا بندگان در برابر عظمت او فروتنی نموده، به عزت و بزرگواری پروردگار اعتراف کنند.

حج علاوه بر دارا بودن جنبه‌های عالی عبادی و فلسفی، دارای ماهیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی نیز می‌باشد. از آنجا که محل انجام مناسک حج در طول تاریخ ایران اسلامی همواره خارج از قلمرو سرزمینی ایرانیان بوده و اتباع ایرانی برای انجام این فریضه واجب لزوماً می‌بایست وارد قلمرو دولتی دیگر شوند، لذا این موضوع ویژگی‌هایی متفاوت از سایر احکام دینی - که فاقد این محدودیت می‌باشند - به حج می‌بخشد. زیرا این امکان همواره وجود داشته است که حاکمان سرزمین حجاز این موضوع را امتیازی برای خود دانسته و فریضه واجب و شرعاً حج را تبدیل به اهرمی در جریان مناسبات سیاسی و رقابت‌های منطقه‌ای نموده و از ظرفیت‌های آن در جهت منافع خود بهره‌برداری کنند.

از این‌رو لزوماً برای بررسی روند حج‌گزاری در هر دوره تاریخی، می‌بایست مناسبات سیاسی و روابط

۱. طباطبایی قمی، کتاب الحج، ج ۱، ص ۵.

۲. شریعتی، تحلیلی از مناسک حج، ص ۳۵۴.

۳. قاضی عسکر، منتخب احادیث حج، ص ۱۶.

دیپلماتیک فی مابین دولتها و نظامهای حاکم بر ایران و سرزمین حجاز در آن دوره خاص را مورد توجه قرار داد. زیرا بدون در نظر گرفتن این مهم و عدم کسب شناخت لازم از فرصت‌ها، کمبودها و چالش‌های موجود در روابط سیاسی دیپلماتی طرفین، فهم و درک صحیح از روند حج‌گزاری دچار مشکلات اساسی خواهد گردید.

به عنوان نمونه در دوره استیلای خاندان هاشمی (۱۲۹۹ - ۱۳۰۴ش.) بر منطقه حجاز، از آنجا که شریف حسین سخت به دنبال تأسیس خلافت هاشمی و مطرح نمودن خود به عنوان خلیفه مسلمین بود و در این میان همکاری و به رسمیت شناخته شدن این پروژه توسط دولت وقت ایران را ضروری می‌دانست، لذا در این دوره شاهد نوعی تساهل و گشایش بی‌سابقه برای عموم شیعیان و خصوصاً حاج ایرانی در جهت انجام مراسمات مذهبی می‌باشیم؛ شرایطی که پیش از آن در دوره استیلای ترکان عثمانی دیده نشد و بعدها در دوران سلفی‌های آل سعود نیز تکرار نگردید.

در مردمی دیگر، حد فاصل سال‌های ۱۳۴۳ - ۱۳۵۴ خورشیدی، زمانی که شاهد دوستی شاه ایران و پادشاه عربستان - ملک فیصل - و بالا رفتن سطح روابط دیپلماتیک و همکاری‌های منطقه‌ای آن‌ها در جهت مقابله با جریان قوی ناسیونالیسم عربی (ناصریسم) می‌باشیم، این تحکیم روابط دیپلماتیک، فضایی مناسب برای حاج ایرانی فراهم می‌نماید. به گونه‌ای که در حج سال ۵۴ خورشیدی، دولت عربستان برای حاج ایرانی رقمی بیش از شصت‌هزار ویزا صادر می‌کند، این میزان روایید با توجه به جمعیت کشور در آن روزها و میزان تقاضای اعزام به سفر حج که به زحمت هفتادهزار درخواست می‌رسید، در مقایسه با میزان جمعیت و تقاضای تشرف به حج در سال‌های اخیر، اهمیت نوع روابط دیپلماتیک و مناسبات سیاسی در روند و شرایط حج‌گزاری را نمایان می‌سازد. لذا برای درک صحیح از فرایند اجرایی حج، در ابتدا می‌بایست به موضوع شناخت جغرافیای سیاسی دو کشور و تأثیر و تأثر متقابل روابط دیپلماتیک در روند حج‌گزاری پرداخت، و سپس چگونگی و نحوه حج‌گزاری ایرانیان در طول دوره تاریخی مورد نظر را مورد بحث و بررسی قرار داد.

این نوشتار تلاش دارد که فرایند حج‌گزاری ایرانیان در این مقطع مهم از تاریخ معاصر را با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با استفاده از اسناد، مکاتبات اداری، بخشنامه‌ها، آینه‌نامه‌ها، منابع جغرافیایی - سفرنامه‌های حاج و معتمرين - روزنامه‌ها، نشریات، فصلنامه‌ها و تاریخ شفاهی - خاطرات و مشاهدات آن دسته از حاج و کارگزاران حج که در این دوره تاریخی حضور و فعالیت داشته‌اند - به صورت بی‌طرفانه و بدون هرگونه داوری قبلی و جهت‌گیری خاص مورد بحث و بررسی قرار دهد، و تصویری روشن از فضای حاکم بر فرایند حج‌گزاری ایرانیان در این مقطع مهم از تاریخ معاصر را به خوانندگان ارائه نماید.

دانستن این حقیقت که نسل‌های گذشته چگونه و تحت چه شرایطی به انجام این فریضه واجب نائل می‌آمدند می‌تواند از باب اینکه گذشته همواره چراغ راه آینده است ما را یاری نماید که با آسیب‌شناسی کنش‌های پیشینیان بتوانیم از تکرار اشتباهات آنان خودداری نموده و بدون آزمون خطاهای زمان بر و هزینه‌ساز که موجب اتلاف سرمایه‌های ملی می‌گردد آینده‌ای بهتر بیافرینیم. در خاتمه بر خود وظیفه می‌دانم که از اساتید فرهیخته‌ام جناب آقایان دکتر علیرضا علیصوفی و دکتر داریوش رحمانیان و همچنین سایر دوستان و عزیزانی که مرا در انجام این پژوهش راهنمایی نموده و یاریگرم بودند تشکر و قدردانی نمایم. بدون تردید این نوشتار دارای نقایص و کاستی‌های فراوانی است. امید آن دارم که با اعلام این موارد از جانب اساتید و خوانندگان گرامی در چاپ‌های بعدی این نقایص رفع و نسخه کامل‌تری ارائه گردد.

تهران، پاییز ۱۳۹۶
علی‌اکبر زاور